

ОТРАЖЕНИЕ НА ВЗАИМНИТЕ ОЧАКВАНИЯ НА УЧИТЕЛИ И УЧЕНИЦИ ВЪРХУ ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА В УЧИЛИЩЕ

Галя Бонева

В последните години вниманието на педагозите се насочва към усъвършенстване на учебно-възпитателния процес в училище, основащо се на принципите на демократизация и хуманизъм. Това изисква нов подход към цялостната организация на педагогическата система, включващ задълбочен анализ и управление на социално-педагогическите явления и процеси в училище. Наложително е поцеленасочено изследване на основните субекти на педагогическия процес, техните взаимоотношения, възникващи при педагогическото общуване, условия и фактори за създаване на благоприятен педагогопсихологически климат, осигуряващ резултативността на цялостната учебно-възпитателна работа.

Педагогическият процес може да се представи като своеобразна система на социални действия, като взаимоотношения на участващите в него страни. Като

основни субекти – учители и ученици, могат да се разглеждат преди всичко в тяхната съвместна дейност, с характерните взаимодействия, взаимоотношения и взаимовлияния. При това те се включват с техните способности, интереси, ценностни ориентации, тосст чрез личните си особености, индивидуален опит и цялостно социално поведение. На тази основа се формират взаимни оценки, които се проявяват в различни отношения – интелектуални, нравствени, естетически и др. Възникват определени чувства, които в една или друга степен облекчават или затрудняват съвместната дейност.

По този начин проблемът на взаимоотношенията в училище може да се определи като един от най-актуалните в момента. Защото той има не само педагогически аспект, а намира своите психологически, философски, социологически, физиологически основания...

Ето защо цел на настоящата разработка е да се разкрият състоянието, пътищата и условията за усъвършенстване на вза-

имоотношенията в училище. Тъй като проблемът е твърде сложен (обем, обхват, многообразие) изследването се насочва към по-задълбочен анализ в определен аспект, а именно отражение на взаимните очаквания на учители и ученици върху взаимоотношенията в училище.

Изборът на този конкретен аспект се определя от следните съображения:

1. Значението, което имат взаимоотношенията между учители и ученици за цялостната учебно-възпитателна работа. Известно е от теорията и практиката, а и експериментално е потвърдено в редица изследвания, че има учители, които добре владеят своя предмет и методиката на преподаване, но не могат да установят добри отношения със своите ученици и като следствие да създадат условия за активно участие на отделните ученици и класа като цяло.

2. Интерес представлява възможността да се разгледат субектите на педагогическия процес в тяхната връзка и взаимодействие на ниво роля, които изпълняват и произтичащите от това права, задължения, потребности, очаквания.

3. Въпросът за „социалните очаквания“ в педагогическата система не е достатъчно разработен. Съществуват някои публикации, но интерпретациите са по-обща и не се насочват към конкретна училищна степен и възрастова група.

Поставената цел определи следните основни задачи:

1. Да се разкрият и обособят водещите потребности в системата „учители – ученици“ и свързаните с тях очаквания.

2. Да се анализират условията за усъвършенстване на взаимоотношенията учители – ученици.

Изследването се проведе с ученици и учители от средната училищна възраст (преходната), обхващаща периода 11–15, 16 години (V–VIII клас). Основанията за свързани със специфичните особености в развитието на учениците от тази възрастова група: развитие на самосъзнанието и свързаното с това по-ясно осъзнаване на собствените потребности, възможности, претенции, очаквания.

Използвана беше методика включваща: беседа с учители и ученици, наблюдение на уроци и други форми на работа, анкета с учители и ученици, анализ на училищната документация.

Обща теоретическа постановка

Още от момента на раждането си, човекът се включва в определена обществена среда, общност, група, където се развива, реализирайки определени функции. Съществуват норми, изисквания, начини на поведение, които регламентират жизнената дейност. При осъществяване на социалното вза-

имодействие хората преследват определени цели, задоволяват определени потребности. При това крайните резултати зависят от това как се възприемат и оценяват другите. Основен критерий при този процес се явява **съответствието**, т. е. доколко те със своята дейност и поведение удовлетворяват потребностите на индивидите. При благоприятна ситуация оценката е положителна, правомерно се осъществява процесът на социално взаимодействие. При несъответствие възникват противоречия и конфликти.

Ето защо в съвременната научна литература, когато се разглежда въпросът за поведението на личността, вниманието задължително се насочва към анализ на потребностите. Има много определения на това понятие, но повечето автори го свързват с активност за задоволяване на нужди от нещо и осъзнаване на това нещо. Потребността се разглежда като особено психическо състояние на индивида, усещано или осъзнавано като напрежение, неудовлетвореност, дискомфорт, като несъответствие в психиката на вътрешни и външни условия на дейността.

Съществуват много класификации на потребностите, които имат за основа различни признаци. За нуждите на нашето изследване най-подходяща е класификацията на Ш. Н. Чхартишвили (от грузинската псих. школа). Според него (11, 42) потребностите биват

три вида:

- биогенни – свързани с биологичните процеси;
- психогенни – интелектуални, естетически;
- социогенни.

Социогенни потребности

1. Потребности в социално отношение, насочени за благо на хората: благородност, справедливост, покровителство, доставяне удоволствие на другите, грижи за потомството, грижи за благосъстоянието на рода.

2. Потребности в социално отношение, насочени за благо на другите и самия себе си едновременно: беседа, словесно съществуване, обмен на мнения, сътрудничество, дружба, любов, ръководене на другите.

3. Потребности в социално отношение насочени към благо на самия себе си: потребност от самоусъвършенстване, да бъде ценен и да се вмести в нормите на обществения живот, да завоюва и съхрани своя обществен престиж, да изяви себе си и да стане предмет на внимание на другите, да отстоява лична чест, да бъде независим, да се съревновава и да победи, да има власт над другите, да ги унижава, да причини зло на другите.

Според Ш. Н. Чхартишвили социогенните потребности възникват при определени социални отношения, другите хора или група хора се явяват необходимо ус-

ловие за тяхното възникване и удовлетворяване. Тези потребности имат голямо значение за хората. Фрустрацията им може да доведе до дълбоки личностни нарушения – неувереност, неудовлетворение и в крайни случаи до невротично поведение, водещо до апатия, изолация, отказ от живота или до прояви на агресия.

В съвместната дейност на хората при удовлетворяване на техните потребности възникват определени социални очаквания. Те са свързани с ролята на участниците в акта на социално взаимодействие, зависят от груповите норми и натрупания индивидуален опит. В речниците по психология (8, 34) очакванията се определят като психично състояние, свързано с настъпването на бъдещо събитие..., като предразположеност към определено поведение в смисъл на ориентация, която се придобива при определени условия: като подразбиращи се изисквания към индивида, предявявани от обкръжаващите по отношение на неговите действия, мисли, чувства, необходими или уместни в тази или друга ситуация.

Българският философ М. Мизов (7, 60) смята, че социалните очаквания са осъзнати представи и предразположения на човека за евентуалната оценка и реакция спрямо неговата личност от страна на другите хора или на самия него съобразно с определени ценностно-нормативни комплекси.

В литературата по социална психология се посочва „Специфичното социално очакване, отпразено към индивида, заемащ определена позиция в системата на взаимодействие, се обозначава с термина **експектация**“. Експектациите възникват само към хората, с които индивидите влизат в определено социално взаимодействие и които могат да задоволят определени потребности. Някои експектации се изразяват с точни правила и инструкции, а други недостатъчно се осъзнават. Но те така или иначе, се реализират на основата на усвоени от всички участници еталонни правила и норми на поведение и служат като базисен критерий при оценка правилността на поведението на отделните индивиди.

Други психолози при изясняване същността на „социалните очаквания“ задължително включват „социалната роля“ (5, 23). По този начин те разглеждат ролевите експектации, които не са насочени към конкретните индивиди, а към всеки заемащ дадената роля и действащ от нейните позиции. Както посочва И. С. Кон, под социална роля трябва да се разбира нормативно одобреният начин на поведение, очакван от всеки заемащ дадена позиция. Тези очаквания определят общите контури на социалната роля и не зависят от съзнанието и поведението на конкретния индивид.

В литературата обикновено

се разкриват няколко аспекта при характеризиране на социалните очаквания (7, 61):

1. Гностичен и автогностичен – свързва се с познанието на другите и себе си. Зависи от познавателния фонд на личността. Въз основа на натрупания опит възникват очаквания, свързани с определени дейности и начини на поведение.

2. Афективно-ценностен – свързва се с емоционалния живот на личността. Очакванията предизвикват определени емоции – положителни или отрицателни, които имат като следствие определени реакции на индивида.

3. Регулативен – свързан с контрола и самоконтрола на дейността.

Социалните очаквания са своеобразни регулатори на поведението. В зависимост от конкретните условия, от това как се възприема и оценява поведението на другите и собствената личност, могат да се следват корекции в съответствие с очакванията.

Следователно при реализиране на различните дейности в процеса на социално взаимодействие, хората се включват с различни очаквания. Те са насочени към бъдещето, основават се на миналото, зависят от целите и определят процеса и крайните резултати (2, 5).

Изхождайки от това се предполага, че социалните очаквания образуват система с мотивацион-

но значение, играеща голяма роля при удовлетворяване на потребностите.

Педагогическа значимост на проблема

Възпитанието е целенасочен процес на взаимодействие на възпитатели и възпитаници с цел формиране на определен тип личност, съобразно обществения идеал. То е двустранен процес, в който се включват две страни като субекти на възпитателните отношения. Именно тази субективност определя и необходимостта от навлизане в дълбоко личностните механизми, движещи развитието на процеса. Възпитанието е социално явление и тази обществена детерминираност на разглеждания феномен определя характера, съдържанието и функциите на взаимоотношенията в системата „учители – ученици“.

Както посочва Д. Леонидова „Взаимоотношенията между учители и ученици са обществени. Имат социална страна (определят се от обществените отношения и служат като връзка между личност и общество), педагогическа (формират се под ръководството на възпитателя, който използва различни методи и средства) и психологическа (при взаимоотношенията се изразяват чертите на личността и преди всичко на темперамента и характера)“ (6, 5). Според други автори (М. Андреев, Л. Десев) (1; 4; 12) тези взаимоотно-

шения представляват по същество социални връзки между субектите на възпитателния процес, възникват от обективната необходимост и като такива се подчиняват на определени социални закони и закономерности. Взаимоотношенията между учители и ученици се характеризират със своята многозначност и противоречивост. Условията, при които се извяват, са твърде разнообразни и зависят от конкретните обстоятелства. Освен това са свързани с опита, възрастовите и индивидуалните особености на субектите, участващи в тях. Изяснявайки същността непременно трябва да се отчита фактът, че водещата, активната страна се осъществява от учителите, които насочват педагогическия процес в съответствие с желаните резултати. Т. е. на тях принадлежи правото на избор на отношения. Но, от друга страна, учениците също проявяват активност и с това определят насоката на общото развитие.

Както посочва Н. Демина (3, 30) „към характера на взаимоотношенията учители – ученици, трябва да се добави, че като цяло това явление се отнася към най-дълбоките и скрити в педагогическия процес. Но при дължимото на него внимание то достатъчно отчетливо се наблюдава в повседневния училищен живот“.

Може да се каже, че взаимоотношенията се реализират на два пласта: външно, явно на повърх-

ността и намират своето отражение в реалното поведение и скрит вътрешен пласт, намиращ своите основания във вътрешните подбуди, в потребностите, в емоционалното състояние на субектите, или още по-точно казано върху общия емоционален фон на който протича това взаимодействие. Ето защо ако търсим изясняване същността на процеса трябва да навлезем в изясняване на водещите компоненти в тези два пласта.

В училище основните субекти изпълняват две определени, взаимозависими роли: ролята на учител и ролята на ученик. Основанията за съществуването си всяка от тях намира само във взаимодействието с другата. Това са тъй наречените в социалната психология „конвенционални роли“. Като такива те се характеризират с определени права и задължения, които се предявяват към всеки индивид, изпълняващ съответната роля. По този начин предварително са дадени рамките на всяка роля и изпълнителите им са длъжни да се съобразяват с тези ограничения. Встъпвайки в ролята на учители и ученици индивидите се ориентират за изискванията, които имат другите към тях и съответно предявяват определени очаквания и към другите участници в акта на социално взаимодействие. Това е сферата на така наречените междуролеви отношения.

От друга страна, включвайки се в процеса на взаимоотноше-

ния в училище, учители и ученици действат като личности, със своите индивидуални, неповторими особености. Това е сферата на междуличностните отношения, която така или иначе дава своето отражение на ролевите взаимоотношения. Междуличностните отношения се реализират само в условията на съвместната дейност и най-вече в процеса на общуването. В процеса на обучение се реализират не само когнитивните елементи на общуването (обмен на информация, включваща знания, умения, навици, отношения), но и се осъществява взаимодействие (интеракция) и възприемане на субектите един към друг, което зависи в голяма степен от характера на междуличностните отношения. Вследствие на това, взаимоотношенията се осъществяват на определен емоционален фон, характеризиращ се с различен знак (положителен – отрицателен). Взаимоотношенията с позитивен знак се характеризират с взаимно разбиране, уважение, сътрудничество, взаимопомощ, съпреживяване и като цяло с готовност за участие в съвместната дейност. И обратно, отрицателната насоченост на емоционалните отношения има за следствие пасивност, безразличие или съпротивление, противоречие, конфликти.

Както посочва М. Рыбакова „Ролевите отношения в училище значително преобладават над лич-

ностните и се мотивират от учителя“ (9, 9). Но реализирането на междуролевите взаимоотношения зависи в голяма степен от междуличностните.

При осъществяване на учебно-възпитателната работа в училище, учители и ученици се включват в социално взаимодействие, при което удовлетворяват определени потребности, предявяват определени очаквания едни спрямо други. Известно е, че по принцип мотивацията за дейност е тясно свързана с потребностите на индивидите... Силата ѝ се определя от значимостта на потребностите, които трябва да бъдат задоволени. За различните хора и възрастови групи тя се различава съществено по вид, структура и интензивност.

За учениците от преходната възраст като най-съществени се открояват социогенните потребности, които имат водещо място в структурата на тяхната личност. Учениците живеят своя ученически живот и желаят именно „тук и сега“ наред с теоретическите потребности да бъдат удовлетворявани техните потребности за изява, престиж, да бъдат зачитани и уважавани от „значимите“ други (бел. авт. – учителите). Следователно педагогическият процес в училище трябва да се осъществява така, че подрастващите да имат възможност да доказват себе си, своите възможности, да отстояват своята лична чест и независимост.

Успехът от съвместната дейност между учители и ученици зависи от това как участниците изпълняват ролите си и доколко удовлетворяват потребностите на другите индивиди. Както посочват грузинските психолози (10, 10) в ситуации, където социогенните потребности на учениците се подлагат на фрустрация, не се зачитат и остават неудовлетворени, удовлетвореността от теоретическата потребност (жажда за знания) не им доставя удоволствие. Ако взаимоотношенията в училище са такива, че водят до незачитане на ученика като личност, на неговите стремежи за изява и престиж, то те (учениците) могат да направят опит да ги задоволят в друга среда.

Резултатите от проведеното изследване недвусмислено изясняват практическото значение на изведената по-горе теоретическа постановка. Потвърждава се голямото значение на социогенните потребности, тяхното удовлетворяване или фрустрация при оценка на качествата на учителите от техните ученици. Учители повишаващи личностната ценност на отделните ученици се включват в системата на социалните взаимоотношения с повишен социален статус и обратно. Както показва педагогическата практика, а и проведеното изследване отношението на учениците към определен учебен предмет се намира във връзка с характера на отношение

на ученика към учителя. Често конфликтното отношение с някой учител прераства в нежелание за учене по предмета, който преподава. Този факт се обяснява с формулирания от Е. Осгуд и П. Тоненбаум (10, 18) принцип за съответствие в процеса на смяна на установката – замяна на установката по отношение към самата информация (учебния материал) с източника на информация.

Анализ на резултатите от изследването

Проведената изследователска работа позволи да се изведат някои по-съществени резултати, които имат отношение към изследвания проблем. Така например, от проведените анкети става ясно, че около 78% от учениците одобряват учители, които имат дълбоки и трайни знания по предмета, който преподават, и използват разнообразни методи и форми на работа, включително допълнителен материал, с интересни факти и явления, които разширяват техните познавателни потребности. Противна ситуация на умствената съвместимост е умствената изолация. Тя се наблюдава при формално отношение на учителите към учебния процес, при неумение или нежелание да се използват новостите в педагогическата теория и практика.

Обикновено се разбира, че провеждайки своите уроци, учителите са длъжни да задоволят и ак-

тивизират преди всичко теоретическите потребности на учениците, тоест получаването на знания, достигането до интелектуална активност. Но както вече беше посочено в теоретическата постановка и най-благоприятните условия за удовлетворяване на теоретическите потребности се оказват недостатъчни, ако се фрустрират техните социогенни потребности. Учениците очакват в училище да бъдат удовлетворявани преди всичко техните социогенни потребности: за изява, престиж, лична чест, независимост, самоутвърждаване в класа и сред учителите. Ето защо учениците харесват учители, които ги разбират, вярват в техните сили и способности. Затова почти същият процент ученици (72%) определят в н и м а т е л н о т о о т н о ш е н и е н а учителите като основно предпочитание. Очевидно е, че очакването за удовлетворяване на социогенните потребности е от съществено значение при реализиране на взаимоотношенията в системата „учител – ученици“. А това неминуемо дава своето отражение при взаимоотношенията във втората система „ученик – ученици“. Все във връзка с внимателното отношение на учителите, анкетираните ученици посочват с п р а в е д л и в о с т т а на учителя като едно от най-ценните качества. И това е естествено, защото за учениците справедливостта на оценките на знанията и постъпките е от

изключително значение. Това е особена сила важи за изследваната възраст, когато се засилва интересът към собствената личност и особено към възможностите. Акцентуването върху тази страна от характеристиките на учителите зависи и от голямото несъответствие, което се поражда между завишената по принцип самооценка и оценките на другите хора.

Особено интересни са резултатите, свързани с изискването учителите да създават приятна емоционална обстановка в часовете (26%). Учениците са весели, жизнерадостни, това е основното настроение на тяхната младост. В общуването с другите хора те очакват да им се отвърща със същото настроение и мажорен тон на работа.

Тук няма да се спираме на отрицателните характеристики, с които се определят учителите. Много от тях са противоположни на изведените по-горе, други са специфични, свързани с отделни учебни предмети и учители.

Интерес представляват и получените резултати от проведеното изследване с учителите, преподаващи в съответната възрастова група. Съдейки от получените данни се вижда, че педагогическата оценка на учителите относно характеристиките на учениците се определя от съвкупността на редица фактори, най-важно място от които заема успешното обучение на учащите се (съзнателна и

старателна подготовка за часовете, активно участие и интерес към урочната работа). Следващо по значимост е очакването към дисциплината на учениците, и като отражение към цялостната култура на поведението. Положителните очаквания на учителите към учениците са свързани преди всичко с резултатите от пряката учебна работа в училище и още по-точно изискванията са насочени към основните характеристики, определящи ролята „ученик“. Определени предпочитания има и към нравствените качества на учениците, но пак обуславящи реализирането им в основната дейност – учебната. И като продължение на горепосочените са изискванията, които са свързани с успешното участие в другите дейности – игрова, трудова.

Това е причината за възникващите противоречия и конфликти при осъществяване на педагогическото общуване в училище. В учителските характеристики учениците присъстват преди всичко чрез дейността. А учениците имат претенции да бъдат виждани от педагозите преди всичко като личности, разбира се, пак в основните дейности.

Проведеният сравнителен анализ показва необходимостта от по-пълно отчитане на социално-психологическите аспекти на педагогическия процес в училище.

Резултатите от изследването позволяват да очертаем някои по-съществени изводи:

1. Успехът от учебно-възпитателната работа в училище зависи от това доколко се отчитат потребностите на субектите в основната система на взаимоотношения „учители – ученици“.

2. Удовлетвореността на учениците при различните дейности в училище зависи от уменията и възможностите на учителите да удовлетворяват социогенните потребности на подрастващите.

3. Наред с професионалните характеристики на учителите, учениците оценяват високо уменията им да общуват, да ги разбират и уважават не само като ученици, но и като личности. Освен това определени по-конкретни предпочитания имат към нравствените черти на личността.

4. Необходимо е учителите по-целенасочено да подпомагат учениците, за да могат те (учениците) да си изградят обективна оценъчна система за явленията и процесите в учебните заведения, както и в живота. Това в известна степен би оказало влияние върху праволинейното осъществяване на социалните взаимоотношения в училище.

Усъвършенстването на взаимоотношенията между учители и ученици съдейства за подобряване на психическия климат в педагогическата система, за създаването на „психически комфорт“ осигуряващ резултативността на цялостната учебно-възпитателна работа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, М. Педагогическа социология. С., 1988.
2. Георгиев, Л. Очаквания на учениците. – Сб. Отражение на училищната среда в съзнанието на учениците. С., Научноизследователски институт по образованието, 1991.
3. Демина, Н. Педагог и воспитаники. М., 1976.
4. Десев, Л. Психически климат в колектива, С., 1981.
5. Кон, И. Социология личности. М., 1967.
6. Леонидова, Д. Усъвършенстване на взаимоотношенията между учителя и учениците при проверяването и оценяването на подготовката им. Автореферат на кандидатска дисертация, С., 1989.
7. Мизов, М. Социалните очаквания и нравствената активност на личността – Лекционна пропаганда, 1982, № 2.
8. Речник по психология. С., Наука и изкуство, 1989.
9. Рыбакова, М., Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе. М., 1990.
10. Сардвеладже, Н. Влияние социогенных потребностей, их удовлетворения и фрустрация на оценку учениками личностных качеств учителям. В сб. Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей. Тбилиси, 1974.
11. Чхартшвили, Ш. Роль и место социогенных потребностей в учебно-воспитательной деятельности. В сб. Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей. Тбилиси, 1974.
12. Цингилев, Т. Взаимоотношения учитель – ученици. С., 1981.

REFLECTION OF THE MUTUAL EXPECTATION BETWEEN TEACHERS AND STUDENT OVER THE RELATIONSHIP IN SCHOOL

G. Boneva

In the article was analyzed some social aspects of educational work in school - roles, needs, expectations relationship of main persons in schools - teachers and students.

Realizing an educative work - teachers and students get in fixing interaction. Based on their social role and needs they form exact expectation one another and strive to satisfy them.

In this way mutual expectation are some kind of behaviour regulator and have a special reflection over relation - ship in school.